

פרק יד

קריאת שמע 'על המיטה' – מה היא?

קורא על מיטתו פרשה ראשונה של שמע ומברך 'המפיל חבלי שינה'...
 [הנה] ויקרא ק"ש סטוך למיטתו. ואין אוכלים ושותים ולא מדברים אחד
 ק"ש שעל מיטתו, אלא ישן מיד...
 (שו"ע אורח. סי' דלט, ס"א)

[א]

תחומי ההלכה והמנהג, במסורת האשכנזית לגותיה, מרוחקים זה מזה מרחק היסטורי גדול ביסודם ובמהותם, אף-על-פי שלעין הבלתי-מווינת נראים הם, פעמים רבות, כמשולבים זה בזה וכמשלימים אחד-ד. בעניין זה הרתבתי את הדיבור במבוא הספר, ולא אכפול הרברים.¹ רוחב הפער ניכר יפה בבחינה מקרוב של מנהגים רבים, והוא נובע מן המסורת השונה שביסודם – באופן כללי: מסורת ארץ-ישראל בניגוד למסורת בבל – ופעמים מתנאי המקום והזמן המיוחדים באשכנז, שהביאו ליצירת המנהג בהקשר לסביבתו. מעניינים במיוחד הם המקרים שבהם שלובים יחד שני הגורמים הללו – שאין כל קשר ענייני ביניהם – בצורה מפתיעה, ומה שנראה בעליל כמנהג המתחייב ונובע מתנאי הסביבה מתברר, לאחר עיון נוסף, כבעל סימוכין נכבדים בתפיסה ארץ-ישראלית קדומה, אך לא תמיד מודעת למקיימי המנהג.

דוגמא נאה לכך הינם השינויים, בהלכה ובמנהג, שנתחייבו עם התיישבות היהודים לראשונה באשכנז, כתוצאה מן המציאות האקלימית השוררת שם. עם זמני שקיעת החמה בקיץ שהם מאוחרים מאוד, והיחס בין שעות האור והתושך שהוא בלתי מאוזן לגמרי, אחד השינויים העיקריים שנדרשו נגע להקדמת זמן תפילת ערבית בציבור, על קריאת שמע וברכותיה שבתוכה. זמן ניכר לפני השקיעה,² ושינוי שני, שהתחייב אף הוא מאותה מציאות, הוא הקדמת מועד כניסת השבת בקיץ שעות

1 לעיל, עמ' 27–34.

2 דאה"י כ"ק, 'מועדים ביזנז ושלל בזמני' ודוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחיבה, 'ציון לה (תש"ל), 35–60 [=הלכה וקבלה, 'ירושלים תשמ"ד, עמ' 175 ואילך].

אחדות לפני חשיכה, ראה לעיל, פרק א. צעד זה הביא מעקבותיו לשינוי ההפיסה ההלכתית הנוגעת לחובת הדלקת הנר בשבת – לפי התלמוד עניינה הוא להאיר את שולחן השבת כדי שכני המשפחה הסועדים יחד בלילה זה, יוכלו לאכול בנחת ולקיים מצוות עונג שבת, אך הקדמת השבת שעות אחדות לפני חשיכה, חייבה בהכרח את הפיסת הנר ככבוד־שבת. שמאירים לכבודו את הנר ללא צורך ענייני; ומכאן מוצא המנהג האשכנזי להדליק בליל שבת שני נרות לפחות, כמו שנתברר לעיל, בפרק ב, שהקדש לנושא זה. עניין רביעי הקשור בדבר, הוא שינוי מובנה של קריאת שמע 'שעל המיטה', והפיכתה מעניין של שמירה מפני מזיקי הלילה – כותפיסת התלמוד הבבלי (והירושלמי!) – לקריאת שמע העיקרית של הלילה, תוך הורדת מעמדה של קריאת שמע הנאמרת בתפילת ערבית – המוקדמת – שבבית־הבנסת לדרגת חשיבות משנית. ארבעה עניינים אלו קשורים יחדיו באופן ברור, ונרבעים ממצואות בעייתית אחת ומן הגישה היסודית לפתונה, אולם עם זאת תואמת, כפי שנתברר, תפילת מעריב המוקדמת – והקדמת זמן כניסת השבת שבעקבותיה! – למסורות ארץ־ישראליות נכבדות, שסיבותיהן שונות לגמרי, ודבר דומה יתברר גם ביחס לקריאת שמע שעל המיטה. ההתאמה, בדעבר, שבין הרקע הסביבתי הריאלי והמירי של המנהג ובין מסורות ארץ־ישראליות עתיקות שביסודו, היא מן התופעות המופלאות המתגלות בחקר מנהג אשכנז הקדמון, ועדיין צריך עיון רב לעמוד על עומק משמעותה.

קריאת שמע שעל המיטה נהוגה היתה בכל ההקפות ובכל הארצות. מקורה תלמודי, ואין לך כמעט ספר הלכה אשכנזי העוסק בענייני 'אורח חיים' שלא נזכר בו הנושא. אולם המעין במקורות ההלכה ייווכח עד מהרה כי אין היא, לכאורה, אלא דבר שולי, ובודאי שלא ניתן לייחס את החשיבות העממית הנודעת לה, לרקעה ההלכתי בתו"ל. המנהג הרווח באשכנז, לפרטיו, מימים מקדם, הוא שהניע את בעלי ההלכה לייחר לו מקום ניכר בדכריהם. בעלי ההלכה הספרדים שמרו על מסגרותיה התלמודית המקורית, והתנגדו לשינוי מובנה ועניינה, אולם חכמי אשכנז הקדמונים נטו להסכים לתפיסה העממית, משום שכך התחייב גם מן המציאות הגיאוגרפית המיוחדת להם, כך שקריאת שמע 'שעל המיטה' הפכה, בדעבר, לקריאה 'בזמנה', כפי שיתברר, עמדה הסכמה זו בהתאם גם עם מסורת ארץ־ישראל הקדומה, שיוסדותיה מושרשים היו בעניין אחר לגמרי.

[ב]

קריאת שמע שעל המיטה נזכרת במסכת ברכות פעמיים. לראשונה (ד ע"ב–ה ע"א) כפי רבי יהושע בן לוי, בלשון זו: 'אע"פ שקרא אדם ק"ש בבית הכנסת, מצוה לקרותו על מיטתו', ורבי יוסי הסמין לכך את הפסוק בספר תהלים (ד, ה): 'רגזו ועל תחטאו, אמרו בלבבכם על משכבכם ודמו סלה', לרעת רב נחמן בגמרא שם, 'אם תלמיד חכם הוא, אינו צריך', אך לדעת אביו חייב גם הוא לומר, בכל אופן, 'יחד

פסוקא דרחמי'. להלן אומר רב יצחק כי 'חקורא ק"ש על מיטתו — מזיקין בדילין הימנר. הלשון 'מצוה' שבפי רבי יהושע בן לוי חזקה הרבה מסגנונם של שלושת האמוראים האחרים. שראו קריאת שמע זו כעצה טובה בלבד, למי שזקוק לה. להלן (ס' ע"ב) נמצא העניין שוב: 'הנבנב לישן על מיטתו אומר מ"ש שמע ישראל' עד 'והיה אם שמוע', ואומר ברוך המפיל... ברוך אתה ה' המאיר לעולם כולו בכבודי, והוא חלק מסדר ברכות השינה היקיצה המפורשות שם. עולה מכאן, כי לצד קריאת שמע של ערבית (ושל שחרית), על ברכותיה ומעמדה כחלק אינטגרלי מן התפילה, נהוג היה לאומרה בשלישית — בצורה חלקית, לפחות — לפני השינה, כשם שנהגו מאוחר יותר לאומרה פעם רביעית, ביקיצה (ראה להלן), כחלק מברכות השחר.³

העובדה כי תפילת מערב נחשבת 'רשות', ולא נהקיימה בה חזרת שליח ציבור — ופרט לילי שבת, אף לא נהגה תפילה בציבור כלל — מקרבת את ההשערה כי עמי הארץ שלא ידעו להתפלל, ואף קריאת שמע כהלכתה לא תמיד ידעו לקרוא — שהרי 'איזהו עם הארץ, כל שאינו קורא ק"ש שחרית וערבית' (ברכות מז ע"ב) — עלולים היו להתמזין פעמים רבות מצווה יסודית זו, ואולי עבורם תוקנה אמירת פרק ראשון בלבד על המיטה, כדי להבטיח את קיומה (והרי לדעת רב נתנן אכן תוקנה קריאה זו לעמי הארץ בלבד). הסבר זה ייתכן רק על דעת שלושת האמוראים הנ"ל, אולם רבי יהושע בן לוי בוודאי לא לזה נתכוון, שהרי הדגיש כי המצוה מוטלת גם על מי שהתפלל בבית הכנסת פתיקונו, ובוודאי שתי 'מצוות' נבדלות הן.

קריאת שמע על המיטה נזכרת גם בתלמוד הירושלמי (ברכות א, א [ב ע"ד]), כשם רב יוסף: 'מה טעם אמרו אדם צריך לקרות שמע בביתו בערב, בשביל להכריח את המזיקין'. ודבר זה אמרו רב יוסף כדי לבאר דברי הברייתא: 'הקורא את שמע בבית הכנסת בשחר יצא ידי חובתו, בערב לא יצא ידי חובתו'. ומה ביניהם? ועל זה אמר כי בערב חובה עליו לקרוא בביתו שוב, כדי להברית המזיקין. והדבר תמוה מאוד, לכאורה: איך אפשר לבאר שלא יצא ידי חובתו בבית הכנסת, רק מפני שלא שב וקראה על מיטתו להברית המזיקין? גם המשך הדברים בירושלמי מתמיה: 'מילתיה אמרה [=זאת אומרת] שאין אומר דברים אחר אמת רציב'. ומה משמע שהקורא קריאת שמע על מיטתו קוראה בברכותיה, אולם אם קראה בכית הכנסת הרי כבר קראה בברכותיה? אלא שלפי התיאור בתלמוד הירושלמי שם, היו קוראים אותה בכית הכנסת בלילי שבת — שבו התקיימה תפילת מערב בציבור — בכפרים

3 העניין נזכר פעם שלישית בנמרא, בברכות יד ע"א. אלא שנשבע מנוסת התלמוד שלנו, ונשאר בשאלות. מקץ (מהדורת מירסקי, סי' לא, עמ' רח): 'איד חנא בר חמי א"ר פדת א"ר יוחנן, כל המשביע עצמו מדברי תורה, או קורא קריאת שמע על מיטתו ולן, אין מבשרין אותו בשורות רעות, שגא' יושבע ילין כל יפקד רצו'. ולפניו במסכת ברכות (אמוראים אחרים כשם רב יוחנן): 'כל המשביע עצמו מדברי תורה ולן, נוסח זה שבשאלות (ואף זה שלפניו בתלמוד): הומוך יפה בפירוש הגאונים שהובא להלן.

הקטנים. לפני זמנה, הפחד השיבה מבית הכנסת לכית בחשיכת הלילה, והקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו, אם כן למה קוראים אותה בבית הכנסת? אמר רבי יוסי אין קוראים בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו, אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה. לפי זה קראוה שם בלא ברכותיה, ועל-כן שבו לאומרה על מיטתם בזמנה ובברכותיה. ונתיישבה בזה גם תמיהתנו הראשונה על רב יוסף, כי הטעם העיקרי שלא יצאי ידי חובתם בבית הכנסת הוא מפני שקראוה שם בלא זמנה ובלא ברכותיה, ועניין המזיקין, שרב יוסף האמורא הבבלי אמרו בהקשר בבלי, נטול משמעות הוא לבני ארץ-ישראל. רצוף לכאן רק כטעם מישני.

הרחיק לבת יותר ל' גינצבורג,⁴ אשר לדעתו אין דברי רב יוסף באים כמענה על השאלה הקדמת, ואינם עניין לו כלל, אלא עניין חדש בפני עצמו הם, והשאלה עצמה נשארה ללא מענה ואף אינה דורשת מענה, כי העניין ברור לחלוטין ונאפשר גם שאין השאלה מן הגירסא המקורית; עיי"ש. אולם הניסוח הפשטני של דברי הירושלמי במדרש תהלים על אתר: 'הנן, הקורא ק"ש בבית-כ"נ שחרית יצא ידי חובתו, ערבית – לא יצא ידי חובתו, אלא אם כן חזר ומתפלל בביתו. מה טעם? כדי להבדיל את המזיקין מן הבית, ואין אומרים דבר אחר אמת רציב...'. מעיד על תפיסה אורגאנית ממשית בין קריאת שמע של ערב וזו שעל המיטה, הרבה מעבר למה שהניח גינצבורג, ואף מעבר למה שהצטוי אני.

סימוכין חזקים לכך שמנהג בני ארץ-ישראל היה לקרוא קריאת שמע זו שלא בברכותיה, יש להביא מתשובת רב האי גאון,⁵ המביא מנהג ארץ-ישראל בזמנו – ואף הסכים עימו בעיקרון (אף כי לא חפץ בו לכתחילה):

ושישאלתם ציבור דמצלו תפילת ערבית וקרו ק"ש קודם צאת הכוכבים ולא יכיל איניש לעיכובריהו, רבעונות במה קתילות אקילו על נפשיהו בכך... איזה מהן עדיף, וליצלי איניש בהדי ציבורא י"ח ברכות, משום 'ברב עם הדרת מלך', ושביק ק"ש וברכות שלפניה ושלאחריה עד צאת הכוכבים, או לעיכובר עד צאת הכוכבים, ומתפלל בחדו וסומך גאולה להפילה כדי יוחנן? [תשובה]: רבנן דארץ ישראל הכין עבדין, מצלו של ערבית [והיינו: שמונה עשרה] ובתו הכי קרו ק"ש בזמנה, ולא איכפת להו למיסמך גאולה לתפילה בערבית, ואנן הכי חזינן דק"ש בעונה טפי עדיף... והוא דאורייתא, וטפי

4 ר"ל גינצבורג, פירושים תלמודיים לירושלמי, על אתר.

5 ראה המשך דברי הירושלמי: 'רבי שמואל בר נחמני בר הור נחיה לעיכוברא, הוה מקבל יבי תצב נרסא, והוה רבי זעירא מיטמר בני קופיא משמנא היך הו קר שנו, והוה קרי וחזר וקרי עד הוה שקע גו שינתיה, ומאי טעמא? יבי אחא זרי תחליפא חטי, כשם רבי שמואל בר נחמן, "רגי יאל תטאן...". מילתי דרבי יהושע בן לוי פליגא, ורבי יהושע בן לוי קרא מזמורם בחרח: "על-כן להלן".

6 ל' גינצבורג, שם, עמ' 10, טבר כי מהשובת הגאון הו ראה שהיו קוראים שמע מקדמת כבכריתיה דוקא, והו פלא. גם המשך דיונו שם, שבו ניסה ליישב את לשון הירושלמי ומהלכו, הקשים להבנה על-פי הנוהג משוכשט זז, מתמיה ביותר.

עדיף מלמיסמך גאולה לתפילה חיבה ולא אפשר; ראי חזי איניש לצלרי
ראשונה דבהרי ציבורא רשות ושניה חובה, שפיר דמי.⁷

לוי גינצבורג סבור היה כי 'בימים הראשונים, עוד טרם שנחפשטה תפילת ערבית, היו קורין ק"ש של ערבית על המיטה, כלומר קרוב לשינה, כשם שהיו קורין ק"ש של שחרית סמוך לקימה בשעת הנץ החמה, ולאחר שנהגו בתפילת ערבית, והיו מתפללין אותה בבית הכנסת עם ק"ש וברכותיה, המנהג הישן לקרוא ק"ש על המיטה לא זו ממקומו, ובדורות האחרונים שכבר נשתכחה השתלשלות מנהג זה, מצאו לו טעם ואמרו... בשביל להברית המזיקין'. והביא סמך לעיקר קריאת שמע על המיטה מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות ד, ת, יג) ואיגרת אריסטיאס (פס' קס), ואם תשאל, מדוע לא נשאר שריד כזה גם לקריאת שמע של שחר, תשובתך – שהמודים שנקבעו בהלכה לקריאת שמע של שחר, מתאימים ממילא לזמן הקימה הטבעי, או קרובים אליו ביותר, וממילא לא התעוררה שם בעיה דומה. לפי זה אין הכרח כלל בין התפתחותה של הלכה זו בבבל ובארץ-ישראל, וכשתזוהי היותה קריאת שמע על המיטה את הקריאה של ערב עד שתקונה תפילת ערבית וצורפו לה קריאת שמע וברכותיה, ואז הפכה היא לקריאה העיקרית. וזו שעל המיטה, שנשתקע עניינה בברכות הימים, הוסברה כהגנה מפני המזיקין. אולם, כפי שהעיר גינצבורג עצמו על אחר, בארץ-ישראל נאמרה תפילת ערבית מוקדם, וקריאת שמע נאמרה עימה בשעה מוקדמת זו 'כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה', ממילא נודעה לקריאה שמע על המיטה בארץ-ישראל חשיבות הלכתית עיקרית, שלא כבבבל שבה לא הוקדמה תפילת ערבית כל כך, ושם הוסברה קריאת שמע על המיטה רק 'מפני המזיקין'. על-כן המצא כי טעם זה, בשני התלמודים, נאמר מפני אמוראים בבליים, ואילו חכמי ארץ-ישראל אינם אומרים כן. בין כך ובין כך, אלו ואלו מודים כי קריאת שמע על המיטה אינה עיקר, ואם אמורה בזמנה, בבית-הכנסת או ביחידות, שוב אין לה שייכות, אלא כאנאכרוניזם שנתאבן, וחזר ונתפרש 'מפני המזיקין'.

דברים שאמרנו עד כה יכולים להתאים אך ורק לפי דעת האמוראים המקשרים בין קריאת שמע על המיטה עם המזיקין. אולם לדעת רבי יהושע בן לוי הקובע 'מצוה' על אמירה זו, ועל אחת כמה לפי הנוסח שבמדרש תהלים, הכורך יציאה ידי חובת קריאת שמע בזו שעל המיטה – אף שגם הוא מזכיר את המזיקין, ונראה כאילו עייר בין שני המהלכים – קשה מאוד לומר כך. שיטה זאת רואה בעליל את קריאת שמע שעל המיטה כחלק בלתי נפרד מסדר השינה: מצוות ק"ש 'בשכבך', לצד זמירות וברכות אחרות הנאמרות אז, ובלי כל קשר למצוות קריאת שמע כחיקונה, שכבר נתבצעה קודם לכן.

תשובת גאונים מעניינת מצויה בסוגיא זו,⁸ ובה פירוש חדש לדברי הגמרא בברכות שפחתנו בה, וזה לשונה:

7 ראה ארצו הגאונים, ברכות, חלק התשובות. פס' 2, ס"ב ומה שהביא כהצעת כשם הרב המאיר.
8 שם, שם, עמ' 10, ס"י יח.

ות"ח פטורין לקרות קריה שמע על מיטתו, דכר אמר רב נחמן בר יצחק ת"ח אינו צריך, טעם ברור אמר בה, מה טעם חייבין יש' לקרות ק"ש על מיטתו, כדי שיקיימו בשכבך ובקומך, ת"ח ודאי כיון שתמיד עוסק בתורה, אין חייבין. ההלכה כרב נחמן בר יצחק, דאתא ליה אביי ולא חלק עליו, אלא אמר בה מילתא אחתית: וצריך למימר פסוקא דרחמי, והקרא לא אטרוגוהו רבנן לישב על הקרקע אילא על מיטתו, שכך אמ' חכמים צריך לקרות על מיטתו. ואתא רב אסי ואסמכה אקרא ירגו ואל תחטאו... מה טעם? כדי לקיים 'וכשכבך'.

לפי פירוש זה, טעמה של קריאת שמע שעל המיטה אינו מעיקר הדין ואף לא מפני המדיקין, אלא כדי ללמוד פרק בתורה. ואף-על-פי שכבר קרא אדם פעמיים פרק זה, בהפילת הבוקר ובתפילת הערב, צריך לומר כי בשילובו בתפילה אין בו כדי למלא את התפקיד של לימוד תורה בפשוטו, ולכן הוסיפו אמירת הפרק פעם שלישית, שלא במסגרת של תפילה, כדי להשיג מטרה זו, וממילא פטור מבין תלמידי חכמים, שתורתם אומנותם כל היום. אלא שאם לימוד הוא, למה לא יקראוהו ביושבם על הקרקע, כרגיל? ועל זה השיב, כי העדיפו חז"ל לקרוא פרק לימוד זה 'וכשכבך' ממש, על המיטה. פירוש זה נתמך יפה מן המימרא התלמודית שהבאנו לעיל. ובדומה לזה הם דברי רב עמרם גאון, בסידורו (מהדורת גולרשמידט, עמ' נד): 'וכשיכנס אדם לישן על מיטתו צריך לקרות ק"ש, דאמר ריב"ל... ות"ח כיון שכל היום עוסק בתורה, ומשכים ומעריב, אין צריך לומר ק"ש, אבל אומר פסוק זה "בדרך אפקיד רוחי", ואמר ר' יצחק כל הקרא ק"ש על מיטתו מזיקת כדלין ממנו... וקורא פרשה ראשונה... מסגנון זה למדנו עוד, כי עניין הברחת המוזיקין אינו גוגע כלל להלכה, אלא דבר אגדה הוא שנשפח בגמרא למה שנאמר קודם, ואינו בגדר טיבה לו. פירוש זה אפשרי — ואולי אף מתקבל יפה — בסוגיית התלמוד הבבלי, אבל בירושלמי אין אפשרות כזו קיימת כלל, ושם ניתן עניין המוזיקין כטעם ישיר לקריאת שמע זו שעל המיטה.

גם לפי פירוש זה, ובוודאי כך לפי הפירוש הרגיל 'מפני המוזיקין', אין קריאת שמע זו חיוב מצווה רגיל, אלא רשות בלבד, ותלמיד חכם פטור ממנה, אם אך קרא קריאת שמע כהלכתה ובזמנה. ולזה הסבימו הגאונים, ויזכ הראשונים, אך שיטות יחיד מועטות ישנן, שאין שם בעליהן קרוי תמיד עליהן, הסבורות שקריאת שמע זו חובה גמורה היא בכל מקרה ובכל תנאי.

[ג]

חז"ל ספר האשכול (מהדורת אלבעק, עמ' 93): 'אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב, אמר "שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד" ונאנס בשניה — יצא (ברכות יג ע"ב). וכל שכן אונס אתר שיצא. ומי שמפרש ומוקים להא מילהא בק"ש שעל

מיטתו, טעותא היא, דק"ש שעל מיטתו רשות היא, וליכא למימר בה נאנס בשינה יצא. 'טעות' דומה נזכרת גם בשו"ת הגאונים 'שערי תשובה' (סי' נו), בשם רב האי גאון, אולם התשובה אינה תשובתו, אלא לקוחה היא מספר 'העתיים' לרב יהודה הכרצלוני,⁹ וזה לשונו:

ששאלתם [מלה זו נוספת בידי עורך הקובץ] שיש בכני הדור מי שמברך קודם שיקרא ק"ש שעל מיטתו הכי: ברוך אתה ה' אמ"ה אקב"ו על קרית שמע ולהמליכו באהבה. ואנן [לא] חזי לך, דהא ברכה זו אינה מטבע הברכות, והמברכה הרי הוא מברך ברכה שאינה צריכה ומוציא שם שמים לבטלה, מפני שק"ש על מיטתו רשות היא. כראמרינן שאם ת"ת הוא אינו צריך, אלמא לאו מצוה היא, ועוד, מברך מצפרא אהבה רבה, ואמרינן שכבר נפטר באהבה רבה, הילכך האי ברכה ליתא כל עיקר.

בעלי שיטה 'מוטעית' זו רואים את קריאת שמע שעל המיטה כמצוה נמורה, שחייבים הכול 'לצאת' ידי חובתה, ושמברכים ברכה על קיומה. כרגיל לגבי כל המצוות, ורבי יהושע בן לוי הנ"ל מסייע, לכאורה, בידם. שארי אמר 'מצוה לקרותה על מיטתו' – ולא כל שכן הנוסח שראינו במדרש תהלים.

דעה 'מוטעית' זו נזכרת, בשני המקומות שהבאנו, בצורה אנונימית. אולם הרא"ש בתחילת מסכת ברכות הביאה – בדעה עיקרית ולא מוטעית – בשם רב עמרם גאון: 'וכן כתב רב עמרם ז"ל שצריך לברך אקב"ו על קריאת שמע כשהוא קורא לפני מיטתו, והביא ראיה ממנה לעדיפותה של קריאת שמע זו על קודמתה שנאמרה בבית הכנסת. בסדר רצ"ג שלפנינו רשומה ברכה זו אך ורק בכתב יד אוכספורד, וגולדשמידט הכניסה לכהדוורתו באות קטנה, לאות שאינו חושבה למקורית בספר, והצדק עימו, כמו שאפשר להיווכח בפשטות מרשימת מאה הברכות היומיות, המובאת בכל הספרים 'דבי רש"י', והיא תשובת גאונים מקורית הנמצאת כבר בסידור רב עמרם גאון עצמו, המונה רק ברכת 'המפיל' לצד קריאת שמע שעל המיטה, וברכה על מצוות קריאת שמע אינה נזכרת כלל. אולם אף אם אינה מקורית,¹⁰ ערות ברורה יש בה לנפוצותה של הברכה בסביבתו של המעתיק לכל הפחות, שהיא סביבה אשכנזית-צרפתית מובהקת, שהשפעתה ניכרת על הסידור הזה כולו בנוסחיו המצויים בידנו,¹¹ עד שראה לנכון לשלבה בתוך נוסח הסידור שהעתיק, כידוע, נזכרת ברכה זו, כלשונה, בכמה סידורים אשכנזיים קדומים שבכתב יד, ואחד מהם, כ"י מוסקבה 481, ראוי להזכרה מיוחדת. זהו כתב יד של מחזור ויטרי¹² מן המאה

9 שבי תלדי ריב 190 שערי תשובה. בגורל.

10 וגם אינה בנוסח שפרסם ש' אברמסון, 'לתולדות ה"סידור"', סיני פא (חשל"ז), עמ' קפח.

11 כמו שהסביר ד' גולדשמידט, במבואו לסדר במהדורתו.

12 צילומו לא היה בידי בעת שכתבתי את מאמרי 'קצת ענייני מחזור ויטרי', צלי ספר יא (חשמ"ד).

עמ' 81–90.

ה"ג, בנוסח רחב יותר מן הרגיל בכתב־היד האחרים, וברף 32 ע"א, נזכרת ברכה 'לקרוא את שמע' בסדר השכיבה. בשם וכמלכות. הדבר המעניין הוא, כי ברף 18 ע"א, שם, מופיעה תשובת רבי יצחק הלוי, רבו של רש"י, בתוך קבוצת תשובות שלו, בזה הלשון: 'ועוד הודה לברך על קריאת שמע על מיטתו בא"א אמ"ה אקב"ו לקרוא את קריאת שמע. וזיכר ציונו? מ"לא חסור". ואריב"ל, אע"פ שקרא אדם קריאת שמע בבית הכנסת מותר ונבגליון חוקן: מצוה!¹³ לקרותו על מיטתו... כי כמה ברכות אנו נוהגין הנסמכות ללא ר"לא חסור", כגון הלל וחנוכה. והדלקת נר של שבת. מלבד זאת, מופיעה חברה בקטעים מן הגניזה¹⁴ לפני אמירת 'ברכ'י של שחר, כבדכה על קריאת שמע של שחר בתפילה, וגם לפני קריאת שמע של ערב.¹⁵ יש לשער, אם־כן, כי מנהג היה במורה לברך ברכה מיוחדת על קיום מצוות קריאת שמע בשחר ובערב, וזו של ערב נקבעה בקריאת שמע ש"על המיטה' דווקא, משום שנחשבה כעניינהם לעיקרית, ולא זו שבתפילה (הנאמרת לפני זמן קריאת שמע). וזו היא ההוכחה שהביא הוא "ש מכאן לכך שקריאת שמע זו דווקא היא העיקרית",¹⁶ וממילא אפשר

13 מלת 'מיתר' כאן אינה טעות סופר או פליטה קולמוס. אלא נוסח 'ספור' שהובנם בתלמוד בבלי כמקום מלת 'מצוה' שהייתה כהובה שם. כנראה בידי המתנגדים לאמירת הברכה, שביקשו לעקוף את השמעות ההלכתית המיוחדת לקריאת שמע ש"על המיטה על־ידי מנהג זה. נוסח זה, 'מיתר', מופיע בכתב־יד זה עצמו. ברף 29 ע"ב, בקטע העוסק אף הוא בקריאת שמע — ואינו מזכיר את הברכה! — בלא שום הנהג נוסח. כונת מלת 'מיתר' היא לומר, שאין כאן איסור של 'דברים שבכתב' אף אחת רשאי לאומרו בעל־פה: ראה להלן, סוף הערה 24.

14 ראה ש"י שכתב 655. *JQR* 10, ו' לוי, 240–242, pp. *KEI* 33, ולפני קריאת שמע של ערב: ש' אסף, 'מסדר התפילה בא"י', ספר אסף, ירושלים תשי"ט. עמ' 128. וראה: י' חיינסן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 102.

15 לעומת זאת ראה רבי רב האי גאון — אוצ'ה"ג, פסחים, עמ' 125, ס"ה שם — שביקש להוכיח את האפשרות ההלכתית לקיים ברכה שלאחר אמירת הלל בלא שתאמר ברכה גם לפני (בליל הפסח), שהרי אין מברכין אקב"ו לקרוא ק"ש ואע"פ הרי מברכין לאחריה אמת יוציא, וזו דראי ברכה של ק"ש היא, שהרי על כל פקד ופקד אומר 'אמת', וכו'.

16 ל' גינצבורג, גאונות, א, עמ' 135, פיהת גיטה אחרת בזה: לרעתו נוסדה ברכה מיוחדת זו לקריאת שמע ש"על המיטה, משום שאמרה אז בלא ברכותיה הרגילות לפניה שהשקול ההלכתי מחייב לאומר, שהרי כמותה נאמרו גם הן בבית־הכנסת לפני זמן קריאת שמע. אך מכיוון שלא נהגו לכוּפֵּל קצתו לה ברכה חדשה ומיוחדת זו בתחילת הן, לדעתו, גם ברכה זו שלפני יצא של שחר מכונת היטה למקרים חריגים בלבד, שבהם לא היה זמן, או יכולת, למתפלל יחיד לומר ברכה קריאת שמע הרגילות של שחר, שיטתו נראית לי רחוקה מן הפשט הפשוט של הדברים, וכינתו יש לחמוה, אליבא דידה, כיצד, אם־כן, הוציא מנחם הרא"ש ראייה לעדיפותה ההלכתית של קריאת שמע ש"על המיטה דווקא. ב"טור לשיטה זו נקח "מאן: *Genizah Fragments of the 'Palestinian Order of Service', JHUC 2 (1925), pp. 286–287*, כי מקורה של הברכה בתפילה דיוצד דווקא, ומשם נלקחה לחפילת הערב (לכן לא נמצאה ראייה עדיין: הקטע שהביא שם אינו אופר מאומה) ולקריאת שמע ש"על המיטה. למען האמת אין צורך בכל זה. ואין צורך לחפש מאין 'ללקחה' הברכה ולאן 'הועברה', הברכה נאמרה בכל מקום שנחשבד אמירת קריאת שמע למצוה, ופליטי השיטה המזרחית המקובלת — שהייתה ירוצה היטב גם במצור (ראה להלן, הערה 19) — ש"על כל עשיית מצוה במוטה ובזיקונה יש לברך ברכה בשם ובמלכות. ועל־כן נאמרה — במקום שנאמרה — לפני יצא של בוקר ולפני קריאת שמע על המיטה.

לנצלה גם כדי לקיים קריאת שמע של ערבית בזמנה, ולקיים את המנהג של תפילה ערבית מוקדמת – בזמנה ההלכתי – כולל קריאת שמע (שלא בזמנה שלה) בברכותיה.

[ד]

מן המקורות התלמודיים ומדברי הגאונים שראינו עולה קריאת שמע שעל המיטה כקריאה שאינה עיקרית. שטעמה אינו מבורר כל צורכו, ולא הכול חייבים בה. ואילו מן המקורות הרבניים האשכנזיים המעטים שראינו עד כה, עולה תמונה הפוכה, לפיה היא עיקר המצווה. ואין לבקש לה טעמים צדדיים שאינם מגופה. ואכן, כך הוב פני הדברים בכל תקופת הראשונים. חכמי הספרדים, שהתוראה התלמודית היא נר לדגליהם, דוחים קריאת שמע זו מהיות עיקר, מחשיבים את זו שבתפילה לבד, ועל-הקפידו ביותר לקיים תפילתם עם חשיכה, כדרישת ההלכה, ובמקום שהציבור מתפלל (בדרכו) תפילת מעריב מוקדמת, יש להשתתף עימו בתפילת שמונה-עשרה בלבד, לא לברך ברכות קריאת שמע לפניו ואחריה, ולקוראה עם ברכותיה, בזמנה. ביחיד ובביתו.¹⁷ ואילו אנשי המורה העומדים בהשפעה ארץ-ישראלית וחכמי האשכנזים בעקבותיהם, סבורים כי קריאת שמע על המיטה עיקר, הו שבתפילה יכרי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, וממילא אין צורך להקפיד על זמנה, וניתן לקוראה אז בברכותיה.

הרמב"ם נשאל: 'קריאת שמע על מיטתו מצוה ונראה לברך עליה' על מצות קריאת שמע? וירנו אדוננו, והשיב: 'לא יברך עליה לפי שהיא רשות ולא מצוה הצדיקה ברכה' (סי' קפב), וכיצעא בזה נשאל בנו, רבי אברהם, והשיב כאביו – אף שלא הזכירו – והוסיף: 'לא ראינו ולא שמענו בתקנותיהם וזל על זה ברכה. ואין לנו לחדש ברכה בשם ומלכות...' (סי' עט), ולשוואלים אחרים בעניין זה הושיב ברברים המעניינים הבאים: 'ואמנם הברכה שסיפרתם שהיא נמצאת בספר רפואת הנפשות

17 שיטת בעלי ההלכה הספרדיים הוסברה על-ידי כ"ך, במאמרו הנ"ל בהערה 2 יש להוסיף כי העמדה הביתית שהוצגה על-ידי הרמב"ם והר"ף, סוכטה בצורה מגובשת, מוחלטת וסופית, וללא שום פשרה עם המנהג הרווח. על-ידי ר' מאיר הלוי אבולעפאי, הרמיה, שפעל בטולידו במחצית הראשונה של המאה ה"ג, קטעים גדולים מפייתו למסכת ברכות נתגלו לי לאחרונה, ומקצים מתפרסם על-ידי הרב א' שושה, שספרתי לו את חכמיה. הלמודי רבנו יונה, הרשב"א והרא"ש, שדבריהם הוכחו על-ידי ר' ב"ך, הם נראים כפוסחים על שתי הסעיפים. כבר תלויים הם במילה ובה בבעלי התיטפות הצרפתיים, וראה חולין קנ"א, תוספות ר"ה ס"ה ראשונים, לקראת סופו, שהביא דעת רבנו יהודה שיליאן 'שאין לברך'. וראה א' גרשמן, פירוש הפוסקים לר' אהרן ב"ר חיים הכהן, בתוך: באידת פרע – מחקרים בתרבות ישראל, מוגשים לאחר מירסקי בפלאת לו שבעים שנה, ליד השמ"ה, עמ' 461–462, שם הביא גרוממן קטע ובר ויכוח, פנים אל פנים, בין ר"ת לר' יעקב מקורביל על מעמדה של קריאת שמע על המיטה: "...ומחלוקת גדול בין רבינו יעקב הקדוש ורבינו מקורביל ובין רבינו יעקב גרומד ורבינו יעקב מקורביל ראינו הרבה שקריאת שמע על מיטתו עיקר. ורתים מביא ראיה דקריאת שמע בבית הכנסת עיקר..."

נ=לר' יוסף בן יהודה ו' עקנין¹⁸ לפני פרק שמע הנאמר לפני חשינה, והיא כפי שאמרתם "אקבי" לקבל עול מלכות שמים באהבה", הרי זו אין לה עיקר ואסור לאומרה, ואליהם חדשים מקרוב באו, וכך צומחנת הטעיות נעשות למנהגים שיחזיקו בהם ויגנו עליהם מעוטי החכמה (סי' פט). והוא הוא מנהג ארצות המזרח וחכמיהם, שראינוהו לעיל גם במחזוריהם שמן הגניזה, לקיים ברכה זו, בניגוד לדעת הרמב"ם והספרד, שדחאה מעליו.

מוכן מאליה כי אין קשר הכרחי בין ראיית קריאת שמע שעל המיטה כעיקר לבין חיוב אמירת הברכה המיוחדת עליה, שהרי לא הכול אמרו, בהכרח, או ידעו ברכה זו, שאינה נזכרת בתלמוד, ואפשר היה לראות את קריאת שמע על המיטה כעיקרית גם מבלי שתיאמר עליה ברכה זו. וכך היה באשכנז מימים הראשונים, ראה תשובת רבנו גרשום מאור הגולה, סי' יג: 'נשאל רבינו גרשם, היאך מברכים על תקיעות שמישוב שאינן עיקר אלא כדי לערכב השטן, ואין מברכין על התקיעות שמצומד שהן עיקר... והשיב שמצינו כיצא כזה בשנים מקומות, בק"ש ערבית שמברכין בבית הכנסת ובק"ש על מיטתו, שהוא עיקר, אין מברכין, וכן בכזית מצינו באחרונה שהיא עיקר אין מברכין, ובראשונה מברכין, הלא נמי לא שנא', וכיצא כזה כתב רש"י, בתחילת מסכת ברכות, לאחר שהביא דברי הירושלמי "א"כ למה קורין אותה בביהכ"נ? כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה', וכתב: 'ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מיטתו יצא', ובשיטה זו עמד גם רבי יצחק ב"ר אשר, הלא הוא הריב"א הראשון, בן זמנו של רש"י, וחברו ללימודים, הובאו דבריו בראש ובכשרב"א על אחר, וכן החזיק בשיטה זו שטעיה, תלמידו של רש"י, כפי שלמדתו לדעת מתוך פירוש ביוזנטי לתורה, כ"י פריס 168 (שלא כאן המקום לתאר). שיטתם היא שיטה בני איטליה הקדמונים, וכך פסק רבינו חננאל בקטע ארוך ומפורט שהובא על-ידי ר"י 'אוריזרוע' בראש הלכות קריאת שמע, סי' א, והוא הצריך לקרוא גם פרק שני של קריאת שמע על מיטתו, כמו שהביאו הראשונים ור"י שירליאון מדבריו. אף הברכה המיוחדת הנ"ל נזכרה, בראש סדר קריאת שמע שעל המיטה שביחיבור ברכות האיטלקי,¹⁹ ובוודאי תלויה השיטה כולה בשיטת ארץ-ישראל, כפי שנתנסתה בפי ריב"ל ובמדינת תחלים, הוראה בקריאת שמע זו מצויה בפני עצמה, המנוחת מתפילת מעריב, ונאמרת בזמן שכיבה ממש, ושכגללה ניתן היה גם להקדים זמן תפילת מעריב בלילות שבת, בלא

18 המונד ע"י ר' אברהם עצמו, בספר 'מלחמות ה' (ליפסיא, ח"ג, ט' ע"ד) - ירב נכבד בכל ארץ ישראל בחכמה התורה ובשאר החכמות'.

19 A. Schechter, *Studies in Jewish Liturgy*, Philadelphia 1930, p. 106. למען הבהירות יש להוסיף כי הדעה הרווחת בכל מקום והנזכרת לרוב בספרות ההלכה, כי אין לחרש ולומר ברכות שלא נזכרו בתלמוד, בבית-ספרים היא בעיקרה, ולא כך היה מסורה ארץ-ישראל ומסורה איטליה ואשכנז הקדומה. עוד במאה ה' ג נמצאו חלמים באשכנז ובציפת שלא חשבו כך, ורי לצין כאן לדברי רבי אליהו מלמדון: 'ונ"ל שכל מצות עשה צריך לבדוק, ולפעמים אני רגיל לבדוק אקבי לקום מפני שיבה ואקבי להדר פני זקן וכן לכל שאר מצות עשה, אליהו, יאה: פירוש רבנו אליהו מלמדניש ופסקיו, ירושלים תשט"ו, עמ' לב.

לתשום שמה לא יאמר המתפללים קריאת שמע של ערבית בזמנה כלל.
ולא רק באשכנז אלא גם בפדובאנס הקדומה היה המנהג כך. ר' אברהם ב"ר יצחק, הראב"י אב"ד נרבוזה, שנפטר בשנת 1159, כך היה נוהג לומר עם הציבור – המתפלל ערבית מליאה לפני זמן קריאת שמע – קריאת שמע בלי ברכותיה (אלא שענה אמן אחר ברכות הציבור, מחשש שמה יאמר ישכח לקרוא קריאת שמע בזמנה כפיתו). והתפלל עימם שמינה עשרה, ואחר כך אמר בביתו קריאת שמע בזמנה בברכותיה, שקריאת שמע זו היא עיקר. אמנם חפץ הוא לבטל כליל קריאת שמע מוקדמת שבבית הכנסת, אלא שחשש מפני המחלוקת.²⁰ והוסיף: "ואע"ג שאדם קורא ק"ש בברכותיה בזמנה, שהוא צאת הכוכבים, קורא פרשה ראשונה על מיטתו ובורח המפיל... אך אותה ברכה שמברכין עליה אסור לכרכה, וה"ד יהודה בן כרדילי זצ"ל קרא עליה מוציא שם שמים לבטלה. כי לא תיקנה ברכותיה" (תשובות ראב"י אב"ד, סי' קפב). הראב"ד כתב בתשובתו (סי' קמז), "ההמון יוצאים בפרשה ראשונה שקורין על מיטתו", וכבר ראינו בדברי הראב"י אב"ד ור"י הכרצלוני שהובאו על ידו, כי אכן נפוץ היה המנהג בעם לברך ברכת 'אקב"י' בשם ובמלכות על קריאה זו, אף שהכרצלוני התנגד לזה בהריפות.²¹

המעבר בתרבות האשכנזית מעיקרון המנהג שבעל-פה אל עיקרון ההלכה התלמודית, שהיה כרוך בהעמקת השפעתו של התלמוד הבבלי על מערכת ההלכה התלמודית ביישוב שם במאה ה"א, תיב התאמה שיטתית של המנהג הרווח אל מסורת התלמוד הבבלי בכל מקום, והוא שגרם למיפנה בהכנת העניין הזה, כבעניינים רבים אחרים, באשכנז ובצרפת. כבר בשליש הראשון של המאה ה"א עין בשאלה זו ר' אליעזר ב"ד נתן, שספרו הוקדש כולו להוביית את צדקה מנהגי אשכנז הקדמונים ולהראות את יסודם – אז, לפחות: התאמתם – לסגנון התלמוד הבבלי. כפי ככ בספרו העלה את הטיעון המעניין, כי זמן קריאת שמע שבתלמוד מביא בחשבון, לפי רוב דעות התנאים והאמוראים המגויים שם, את זמן ארוחת הערב הגורמאלית או הממוצעת של רוב בני האדם, הן כטסמן את זמן אמירתה הנכון

20 על הדברי הניחות בין התכמים השונים בשאלת הטאקטיקה שיש לנקוט ביחס למנהג האשכנזי הלכתי הזה, ראה "כן (לעיל, הערה 2).

21 הראב"י שקל בתשובתו גם את האפשרות לחייב את הקריא קריאת שמע על מיטתו בברכת התורה. לרב"ד, הרב הכרצלוני סבור היה כי אין לברך ברכת התורה יותר מפעם אחת ביממה – ראה שם, תשובה ג, ומה שהבאנו לעיל, ליד הערה 9. מספר שני השוהב – אולם מאחר שהראב"י עצמו נטה לחליק עליו בעניין זה, הרי שהיה מקום, לכאורה, לחייב כאן בברכת התורה, שהוא קורא עתה פרשה שבתורה בלא ברכותיה הרגילות. לבסוף ראה שיקול זה מפני שאין הקריאה עתה באה לשם לימוד תורה, אלא לשם שמייה נרדא, וממילא אין על מה לברך; וגם המנהג אינו כך, עיי"ש תשובה זו של הראב"י לקוחה מספר שבלי הלקט, וקטועה היא שם. היא מופיעה בשלימותה בכ"י אוקספורד 659, שהוא טיוטא ראשונה של ספר שבח"ל – ראה מאמר "עין תפילה" הראשית מעשה הפירוש, תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 287–288 – ושם היא מובאת בשלימותה. שם תמה ראב"י האן קורין קריאת שמע שעל המיטה בעל-פה, והרי דברים שככתב אי אתה רשאי לאמרם בעל-פה.

של קריאת שמע והן מבחינת האיסור לאכול ארוחה זו לפני קריאת שמע כהלכתה. ועליכן באשכנז, שבה השקיעה מאותרת מאור בקיץ: "תיקנו [הראשונים]" להתפלל ולקרוא קריאת שמע מבעוד יום, משום דנהגו לאכול מבעוד יום בקיץ, ולא יכלו לאכול אלא בקריאת שמע, וכיון דנהגו בקיץ — הנהגו גם בחורף.²² קריאת שמע מוקדמת היא, עליכן, תקנה יזומה ומתוכננת, והיא עיקר, ולא זו שעל המיטה שהיא רשות בלבד, וכמו שהאריך שם.

אולם המהפך האמיתי בעניין זה, ושוב: כבעניינים רבים אחרים, הוא מעשהו של רבנו תם, אשר חידש כי אליבא דרבי יהודה — שהלכה כמותו — הסבור כי טוף זמן מנחה הוא כשעה וחצי לפני חשיכה, זמן מוקדם זה כבר הוא כשר לתפילת מערב ואף לקריאת שמע שכמסגרתה, שהיא ממחכנתה התיקנית של תפילה זו, והוא כלילה לכל דבר. לפי זה זמנה המוקדם של קריאת שמע של ערבית שנהגו בו האשכנזים אינו נובע מחקנה שהתקינו הקדמונים, כדעת הראב"ן, אלא מעיקר הדין ממש, ומגופה של ההלכה התיקנית, והוא אף עדיף, לבתתילה, על איחור זמן קריאת שמע אל תחום הלילה.²³ רבנו תם, שעשה את התלמוד לעיקר סמיכתו בהלכה, ראילו למנהג היקצה מקום שולי בהירארכיה ההלכתית, עקר את התפיסה האשכנזית שהחזיקו בה הקדמונים ובהם רש"י סבר, והשיב לשואלו: "ועל קריאת שמע ששאל, עפ"י שאלתו עשה תלמוד ירושלמי עיקר ותלמוד שלנו טפלה, שסובר שקריאת שמע שעל מיטתו עיקר, וזאת לא תהא, שבמקום שתלמוד ירושלמי חולק על שלנו,

22 דרכו כאן דומה, מבחינה עקרונית, לדרכו כישיבו מנהג ברכת הין על המילה בהנחת: ראה לואן, עמ' 332.

23 רבינו רבנו תם אינם נמצאים בשלימותם בשום מקום, והם מפוצלים במקומות שונים. ראה בעיקר תשובתו המקוטעת בספר מגן אבות לר' מנחם הנאירי (לנדרון תרס"ט), עמ' נד, ודברי התוספות בברכות כ"א, נו ע"ב, ל"ה יעקב, נוסף למה שהובא בפנים. הקטע המובא מספר הישר לקוח מן הגיליון שעל כ"י אוכספירד של ספר הישר, והוא נרשם על-ידי אחד פתלוגיו. משם לקחו המהדרי וקבעו בספר, ואין להטיל ספק כלל בשימכותם של הדברים לר"ת, חומר מקורי לא מוצא נלקח על-ידי המהדרי מגילונות כתב-יד מלבד סימן זה. הטרימיולוגיה של הקטע היא זו של ספר הישר, שרובו כבולו וכתב על-ידי תלמידיו של רבנו תם, המזכירים אותו בשמו בתוך הקטעים. על ענין — צרדי — זה, ראה י"פליכס, "ספר הישר של רבנו תם", סיני י"ט (תשס"ז). דבריו של רבנו תם נמסרים בסוף הסימן שם: "ואנן קראא לן לסמוך גאולה לתפילת שחרית ו[על] ערבית, הודגלו לקדוהו בבית הכנסת, תצריך להמתין עד זמן ק"ש של ערבית, ימבונים, כמיבן מאליו, לזמן קריאת שמע שנקבע על-ידי, היינו לאחד פלג המנחה, וזה פשוט, הדברים כסימן זה שימשו מקור לדברי רבנו יוחייה בעל המאור על אתר, שכל דבריו לקהלים נזאק, בלול הראיה שתפילת הנוספין, כסימן זה לא נאמר כי קריאת שמע של פלג המנחה עדיפה לבתחילה על זו של הערבית, כמו שהובא בשם ר"ת במגן אבות וכתוספות דף כט הנ"ל, ועליכן לא התייחס לכך הד"ה, בשם שלא ידע ולא התייחס לעמדתו העיקרית של ר"ת בדבר הקשר בין זמני מנחה ומעריב לזמן קריאת שמע לדעת רבי יהודה, הד"ה תלוי מאוד בדעת רבנו תם לפי שהכירה מחוץ מהדוה קדומה של ספר הישר, וכפי שהראינו במאמרי בספר הוויכוח לפרופ' א"ש רוזנטל המגיש (בדפוס), עמדתו ההלכתית הכוללת של רבנו תם בעניין זה הוטברה יפה על-ידי כ"ץ במאמרו הנ"ל, בהערה 2, עמ' 42–45, וראה לעיל סוף הערה 16.

דחינן ליה ומידחי,²⁴ שכן שנינו "אע"פ שקרא אדם קריאת שמע בביהכ"נ מצוה לקרוהו על מיטתו...", ותוציא יקרי לאור ותאור באור החיים. 'עקב כ"ד מאיר' (מחזור ויטרי, עמ' 77). נמצינו למדים שקריאה של בית הכנסת עיקר. ולמן אז ואילך היתה זו ההלכה המקובלת בקרב הפוסקים הגדולים בצרפת ובאשכנז, ואף מהר"ם מריזנבורג האשכנזי נהג כדעת רבנו תם.²⁵ אף שעדיין היו בעיבור רבים שנהגו כמנהג אשכנז ואף ברכו על קריאת שמע זו, עוד בסוף המאה הי"ג.²⁶

אולם המהפך שתולל רבנו תם נוגע לא רק לדרך הכרעתה של ההלכה למעשה, עלידי הקדמת זמנה ההיקני של הפילת מעריב, אלא שהציע דרך חדשה לגמרי בהבנת דברי הירושלמי שהובאו לעיל. מאחר שלדעתו קריאת שמע הכלולה במעריב שלאחר פלג המנחה כשרה וטובה היא לכל דבר, שוב לא יכול היה לפרש דברי הירושלמי הנ"ל, שהביא רש"י, שהיו קוראים אותה בבית הכנסת אך ורק 'כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה', ועל-כן פירש שהמדובר בירושלמי הוא בקריאת שמע שהיו קוראים בתפילת המנחה, ולא במעריב, והיו עושים כן במנחה, כי כך היה דרכם לאומרה לפני כל תפילה, כמו שאנו אומרים 'אשרי', והביא ראיה לכך מן הירושלמי שם (א. ה ג ע"ג) שאמר קריאת שמע אף לפני תפילת מוסף, עי"ש. לדעתו לאחר תפילת מנחה ומעריב – היינו שמונה עשרה בלבד – התפזרו הכול לכתייהם, והיו קוראים קריאת שמע של ערב, בכדי כתייה, בכתייהם דווקא ולא בבית הכנסת, כי לא היתה דרכם לסמוך גאולה לתפילה בערב, וביקשו לנצל קריאת שמע זו כדי להרחיק את המזיקים מביתם, ואילו קריאת שמע 'שעל המיטה' לא הוזכר בתלמוד ירושלמי כלל.²⁷ לפי דעתו של רבנו תם. אולם אנו, הנהגים לסמוך גאולה לתפילה גם בערב, איננו יכולים לנהוג כך, על-כן דרכנו לקרוא קריאת שמע של ערבית במסגרת תפילת ערבית (שלאחר פלג המנחה) של בית הכנסת, ואילו במזיקים אנו מטפלים עלידי קריאת שמע נוספת 'על המיטה' (ספר הישר, חלק החידושים, סי' תכב).

[ה]

מן המקורות הארץ-ישראליים אכן נראה כי קריאת שמע שעל המיטה אינה רק קריאת הערב 'במנחה', אלא בזמנה הנכון ממש, וזו היא מצותה. לפי פשוטות הדברים נראה כי לפנינו מנהג 'שמותי' למחצה, היינו כבית שמאי, שלדעתם 'בערב כל אדם יטה ויקרא' (משנה ברכות א, ג) מפני פשוטה של מלת 'בשכבך'.²⁷ לפני החורבן היתה

24 אף-על-פי שבמקום אחר הורה בכך שיש פעמים שלתלמוד הירושלמי ולמסורת ארץ-ישראל יש יתרון בזה, ראה חלק התשובות, עמ' 99–100, וצוה.

25 ראה י"ז כהנא, תשובות ופסקים של מהר"ם וריטנבורג, ת"א, ירושלים (הש"י), סי' קפח.

26 מ' וייס [מהר"ל], על הכל, הגדן ז' (הרס"ה), סי' יח. חיובו של ברכה זו על קריאת שמע מצוטטת על-ידי כמה ראשונים בשם 'תוספות' – אהל מועד, א, דף כ"א ע"א – אך אין זה לפנינו.

27 גם רבי אברהם בן הרמב"ם, המחזיק בהלכה הבבליה הרגילה כי קריאת שמע שעל המיטה אינה עיקר בלל, סבור כי: 'מעודדים למען קריאת פרשה ראשונה מקריאת שמע [על המיטה] משחי סבות; האחת, להוכיח עיקר אמונת הייחוד... לפני השינה שהיא מעין מיתה. והשניה – כדי

ההלכה, כדרך כלל, בבית שמאי, ואף על-פי שלאחר החורבן הוכרעה הלכה כבית הלל, הרי לא הוכרעה באמת.²⁸ ויש להניח כי בארץ-ישראל היו עדיין דבים שהחזיקו כרעת בית שמאי, אלא ששוב לא הודו 'טה ויקרא' – כדרך שעשה רבי טרפון – ואמרו כי בשעה שהוא עולה על משכבו, וממילא הוא 'מוטה', יקרא קריאת שמע, ויצא ידי חובתו בהלכתו אף לרעת בית שמאי. עם התפשטות ההלכה כבית הלל בכל מקום, הוסב עניינה של קריאת שמע זו 'כנגד המזיקין', מחמת סמיכותה לברכת המפיל ובקשוחיה, ולשיר של פגעים שנאמר במסגרתה, כמבואר בנמרא שבכרעות טו ע"ב, בשם רבי יהושע.²⁹ במשך הזמן נוצלה אמירתה כדי לאפשר תפילת מעריב בטרם חשיכה, בתפילת מעריב זו, שנהגה בארץ-ישראל, נקבעה גם קריאת שמע, אולי בלא ברכותיה, כמו שהראינו לעיל, וכדי 'לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה', וכמין 'אשר' שלנו, וכרעות 'בנו תב', שהביא ראיה איתנה לדבריו מתוך דברי הירושלמי בהמשך הפרק הראשון של ברכות (א, ה [ג'ג]): 'די ויסי די אחא נפקין לתעניתא, אתא ציבורא בעון מקרא את שמע בתר תלת שיעין, בעא ר' אחא מימחא בידיהו, א"ל ר' יוסא, והלא קראו בעונתה! כלום הן קוראין אותה אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דברי תורה, א"ל מפני ההריוטות, שלא יאמרו בעונתה הם קוראין אותה, הרי לך מפורש שנהגו כך גם בשאר תפילות, נמצא, לפי זה, עיקר המכון – קריאת שמע שעל המיטה, שהיא גרסה של מצווה אליבא דבית שמאי, וכתפילה ערבית המוקדמת, שנהגו בה בארץ-ישראל, קראו קריאת שמע – אולי בלא ברכותיה – כמין הקדמה של דברי תורה בלבד, והיתה עיקר סמיכותם על זו שעל המיטה; בתחילה – משום שפסקו בבית שמאי, ולבסוף משום המזיקין'.³⁰

צא וראה, מה שאמר רב אילא משמו של רב: 'אמר שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, ונאנס בשינה יצא' (ברכות יג ע"א), ולפי פשטות הדברים בקריאת שמע שעל המיטה הדברים אמורים, שבוודאי לא נרדם בישיבה באמצע קריאת שמע של תפילת ערבית, וכן מה שאמר רב נחמן לדרו עברו: 'בפסוקא קמא צערן, טפי לא תצערין' (שם), ואף על-פי שהבאנו לעיל תמיהתו של הרב בעל 'האשכול' על מי שפרש גמרא זו כך, והוא פירשה על קריאת שמע שבתפילה, שולרעתו 'ק"ש שעל מיטתו רשעה היא, וליכא למימר בה נאנס בשינה יצא', אין ספק כי כך הוא פשט הגמרא, וכך

לנהוג לפי פשטה דקרא באמרו "וכשכבדך...", ראה ג' רנח [מהר"ח], ספר הספקי לעובדי ה', רמח"ן תשמ"ט, עמ' 244, וראה גם הנוסח הפשטי, המדבר כער עצמו, במחזור ייטרי (עמ' 47): 'הולך לתשן יתכן ידיו ויטה, ואף על-פי שקראן ק"ש בבית הבנסת, מציה לקרואו על מיטתו, טעם שגא' "בשכבך"'.
 28 ראה ש' ספרא, 'ההכרעה בבית הלל ביבנה', רבי הקונטרס העולמי השביעי למדעי היהדות, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 21–44. וקדמו באקצת א"א פינקלשטיין, 'במאמרו The Persistence of Rejected Customs in Palestine', JQR 24 (1938), המדבר גם בעניין שלפנינו.

29 ראה י' תא"ש, 'הערות לשירי שבח מקומראן, הובין זה (חשס"ו), עמ' 440–442.

30 על כיוון ראצינאלי בהסברת עניין המזיקין הללו, ראה ש' ליברמן, הלכות הירושלמי, ניריידק השיח, עמ' ב, אות י'.

נתפרשה הסוגיא בספר הלכות גדולות (ר"ו, ג, סוף ע"ד) – וכוונתו אליו נכתוב בעל 'האשכול' לרבות את דבריו – וכן פירש רבנו חננאל גמרא זו כך, הובאו דבריו בפסקי הרא"ש על אחר, וכן רבנו אפרים תלמיד הר"ש,³¹ וראשונים אחרים, אף-על-פי שלהם ברור כי הנדרם הזה כבר קרא קריאת שמע, שלא בעונתה לכל תפחות, בבית-הכנסת, ועל-כן יוכל להסתפק בשעת הדחק בפסוק ראשון בלבד, יתר על-כן. אין לדחות על הסף את האפשרות כי המשנה בברכות (ב, ה): 'חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון עד מוצאי שבת, אם לא עשה מעשה', מפני טירדת בתולים, עוסקת בקריאת-שמע שעל המיטה, שהיא היתירה הרלוואנטית לטירדה זו, ולא שתי קריאת שמע הרגילות של בוקר ושל ערב, וכך מפורש בספר 'שכלי הלקט' (ת"כ, עמ' קסה): 'משום דטריד במחשבת בעילת מצוה... וקריאת-שמע שאמרו – ק"ש שעל מיטתו, אבל ק"ש של שחרית ושל ערבית חייב'. ודבריו לקוחים מספר 'הפודס' (עמ' יד): '... משום דטריד במחשבת בעילת מצוה... וקריאת שמע שאמרו זהו ק"ש שעל מיטתו... כך הורה רבי [=רש"י?], וכך נהגו העם'. ובספר 'ארחות חיים' (הל' ק"ש, סי' מ) כתב כי 'במחזור ויטרי פירש שאינו פטור מק"ש שחרית וערבית אלא מק"ש סמוך למיטתו, וכן נזכר בכתב הר"י שמואל ב"ר שלמה'. נמצא, כי לפי מסורת איטלקית-אשכנזית זו, נזכרה אמירת ק"ש שעל המיטה כמשנה קריאה, שדכן שמעון בן גמליאל עצמו אמרה, ודבוקה מסורת זו, בלי ספק, במסורת ישראלית לעיל, הקובעת ברכה בפני עצמה לק"ש זו.

רעיון רומה מעט העלה א"א פינקלשטיין,³² למדש דבריו אבות דרבי נתן, נוסחא ב, סוף פרק ג: 'שלא יאמר אדם הואיל ואני מותר לקרות קריאת שמע כל הלילה אלך ואישן לו... מכאן אמרו חכמים עלה אדם למטה יקרא, אם היה ח"ח יקרא את שמע בתחילה, ואם רצה לשנות ישנה...', וכו', בניגוד לנוסחא א: 'ילך לבית הכנסת או לבית המדרש, אם רגיל לקרות קורא ואם רגיל לשנות שונה, ואם לאו קורא קריאת שמע ומתפלל...'.³³ לדבריו, נז"כ ממקור שמותי הוא, המצריך לקרוא קריאה שמע בשכיבה דווקא, ובמקורם נכתונו הדברים לקריאת שמע היסודית של ערב, ובדורות האחרונים פירושה על קריאת שמע 'שעל המיטה' 'שהורגלו בה כל ישראל כעטוי של שמד, שאז אסרה המלכות ק"ש'.³⁴ אולם אין צורך בזה כלל, אלא תיקון קרים הוא.

31 ש' אסף, 'חלק מפירושו קדמון למס' ברכות וכו', כחוך: ספר הזיכרון לרצ"פ חיות, וינא תרצ"ג, עמ' לו. וראה ספר דני' לוי זכריה אגמתי, 'הציג לאור מיד' בן שס, 'יהושע' השני, מבוא, תרצה 2.

32 א"א פינקלשטיין, מכאן למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, 'נידריך תשי"א, עמ' כד-כו.

33 יש לציין כי לדעה זו הסכים גם הגר"ש ליבסון, במכתבו לח"צ טוביטש, שערפס בסוף ליקוטי ר' יצחק בן יהודה אבן גיאח למסכת ברכות, צירוף תשי"ב, עמ' 74.

34 פינקלשטיין מציין למאמריהם של ר' מאן ור' נמצוביג, ווסמך עליהם בסבבתי כי קריאת שמע שעל המיטה נוסדה בעקבות הגזירות על אמירת קריאת שמע. אולם ר' מאן, במאמרו המצוין "Changes in the Divine Service of the Synagogue, Due to Religious Persecutions", *HUCA* 4 (1927), pp. 241–310, אומר במפורש כי קריאת שמע על המיטה אינה ישיבת לצינא הגזירות, ועל-כן לא קבע לה פרק במאמרו הנזיל, וגם מניעבורג במאמרו המצוין שם, 'אנטיקה, א, עמ' 135 אתו מזכיר את הגזירות כלל, וצירוב פרשיות אירע לפינקלשטיין שם.

מימי התנאים הראשונים, בטרם נידחו דברי בית שמאי מן ההלכה כליל, לאומרה שוב בעת השכיבה כדי לצאת בה גם ירי חובת בית שמאי, לאחר שכבר נאמרה קודם לכן כתיקין בית הלל, שהלכה כמותם.

מתוך כך נמצא במסורת ארץ-ישראל קריאת שמע נוספת במסגרת ברכות השחר והתפילה שלפני התפילה, והיא הנאמרת בגיטת אשכנז בתפילת 'ידבר בל העולמים'. הוזהרת בברכת 'מקדש את שמך ברכים', וכללית בתוכה פסוק ראשון של קריאת שמע, שהיא קריאת שמע של רבי יהודה הנשיא, כידוע.³⁵ וכבר צמד על כך רבנו תם בספר הישר הנ"ל, ופירשה עליה דברו. שאף היא נאמרה כמין 'אשר' שלפני התפילה. קריאת שמע זו נקבעה שם כדי לאומרה בעמידה. מתוך חשש לדעת בית שמאי, ומתוך שלא רצו להודות 'יעמוד ויקרא', קבעוה בסדר הקימה שהארס עומד ועושה מעצמו. וזו שאלה עתיקה שנידונה, כידוע, באריכות בסדר רב עמרם גאון (פמ"ט), לענין האנשים שנהגו להחמיר על עצמם ולעמוד ממקומם בעת קריאת שמע, על פי דעת בית שמאי וכפי מנהג ארץ-ישראל, כפי שמפורש להדיא ברבריו של רב עמרם גאון, המתנגד לשיטתם בתריפות. דוחה את סמיכותם על בית שמאי ועל מנהג ארץ-ישראל, וקוראם שוטים ובורים.³⁶

ומכיוון שנקשר העניין אל סדר שינת הלילה, שהיא 'בשכבך' כפשוטו, לדעת בית שמאי, ממילא נהגו שלא לעשות דבר, ואף לא דיבור בעלמא, לאחר קריאת שמע שעל המיטה, אלא לשקוע כשינה מתוך אמירתה — דבר זה כבר נזכר בירושלמי שהבאנו לעיל, במנהגו של ריב"ל. וכך הדבר נוהג במנהג אשכנז ומופיע בכל ספרותם.³⁷

35 על מקום זה האריך את הדיבור יי מאן, בראש מאמרו הגדול הנזכר בהערה הקודמת, ולדעתו נקבעה קריאת שמע זו בעקבות גזירה על אמירתה בזמנה. יש לזכור כי אין אנו יודעים כלל על קיומה של גזירה שכזו, והוא עצמו נהלך עם ש' קריים בשאלת זהות הגזירה, ונצוה ומקומו. הרעיון בולל מוקשה, כי למה צוייכים היו לקבוע קטע חדש. מורכב ומסובך, שיהיה נאמר בפרטיות ביה של אדם, וכללית בתוכו פסוק ראשון של קריאת שמע. והרי יכולים היו לחקן בפשטות שיקרא כל אדם קריאת שמע בפרטיות זו? ובמה תועלתו של קטע חדש. שאינו מוכר בדיבור, ויש לו לעומדו באופן פרטי כדי לאומרו בתחליף פרטי חזקתי לקריאת שמע, על-פני אמירת פרק ראשון של קריאת שמע כפשוטו ובהגזלה. בפרטיות הבית? כל דעיון הגזירה במקרה זה, כדברים פרוץ מאמרו של מאן, איך לו סימוכין כלל וגם אינו מסביר בהלכה את המקורות. קצת מן הראשונים השתתשו ברעיון הגזירה בידו דברי מקצת הגאונים שכתב' כן על קריאת שמע שבקדושה, וגם שם הדבר עדיין צריך עיון. ואין כאן מקומו של עניין זה.

36 על עניין קשה זה האריך רבים. ראו: י' קנהל, 'קיבול מלכות שמים', תרביץ גג (תשמ"ד), וכפדת הנספח למאמר, עמ' 27–31.

37 והם למדוהו מדברי רב נסים גאון — ראה ש' אברמסון, רב נסים גאון, 'ירושלים השבועה', עמ' 251, ובה שניין שם.

